

<https://doi.org/10.62837/2025.3.181>

AIA

AYNUR TURABOVA

Bakı Fətəli Xan Xoyski
aynurturabova77@ gmail.com

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB- MƏSƏLLƏRDƏ İŞLƏNƏN FİTONİM VƏ ZONİMLƏR XÜLASƏ

Hər iki dildə yer alan zoonimik və fitonimik frazeoloji vahidlər istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində xüsusi bir təbəqəni təşkil edirlər. İnsanlara aid mənfi və ya müsbət keyfiyyətləri, onların davranışları, yaşayış tərzləri, cəmiyyətə və bir-birilərinə olan münasibətləri, habelə müxtəlif təbiət hadisələrini zoonim və fitonim tərkibli frazeologizmlər vasitəsi ilə ifadə etmək mümkündür.

Zoonim və fitonim səciyyəli frazeologizmləri Azərbaycan dilinə olduğu kimi hərfi tərcümə etmək mümkün deyil. Bu halda qeyri-real, gülünc mənə alınar. Frazeoloji vahidlər hər bir xalqın adət-ənənəsini, milli koloritini, dil sistemindəki özünəməxsus spesifik leksik-qrammatik formalarını əks etdirdiyindən bu cür ifadələr Azərbaycan dilinə əksər hallarda yanlış tərcümə edilir.

5. Müstəqil kommunikativ vahidlər - atalar sözləri ayrı-ayrı semantik mənə bildirərək, sadə və mürəkkəb - tabeli və tabesiz cümlə quruluşuna sahib ola bilirlər.

Sadə cümlə quruluşlu zoonim tərkibli atalar sözlərində zoonim bir çox hallarda mübtədə funksiyasında çıxış edir, əmr cümlələrində isə zoonim tamamlıq funksiyasında işlənir, mübtədə isə formal xüsusiyyət daşıyır.

Mürəkkəb cümlə quruluşuna malik atalar sözlərində isə zoonim həm mübtədə, həm də tamamlıq vəzifəsində çıxış edə bilər.

Açar sözlər:zoonym və fitonim məşəli atalar sözləri,fitonym və zoonim,zoometaforik komponentlər, zoonimik variantlar.

Atalar sözləri və məsəllər şifahi xalq ədəbiyyatın ən qədim janrlarından hesab olunur. Ayrı-ayrı xalqların müəyyən dövrlərdəki həyat təcrübəsi, şərait və vəziyyətləri o cümlədən əlaqə və münasibətləri yığcam və obrazlı şəkildə atalar sözləri və məsəllərdə öz əksini tapmışdır. Atalar sözləri və məsəllər frazeoloji vahidlərin zənginləşməsində mühim mənbə rolunu oynayır.

Atalar sözləri şifahi xalq yaradıcılığının epik növünə aid olan ən sadə formalarından biridir. Atalar sözləri ictimai-tarixi həqiqətlərin bədii ifadəsidir. Bu janrın yardıcısı olan xalq özünün müdrik fikirlərini ən sadə üsulla, sadəcə bir-iki lakonik cümlə vasitəsilə çatdırmağı böyük məharətlə bacarmışdır. Başqa sözlə, atalar sözləri xalqın həyat təcrübəsi ilə əlaqədar nəticələrinin, müdrikliyinin eləcə də dilin zənginliyinin və yığcamlığının inkişafıdır.

Xarici dilçilərin bir çoxu frazeologiyayı geniş anlamda qəbul edənlərdir. Bu dilçilər sırasına C.S.Frays, A.A.Reformatski, A.İ.Yefimov, İ.A.Bulaxovski, E.Potric, N.M.Şanski, İ.Qoldman və başqaları daxildir. İkinci qrupa daxil edilən dilçilər isə frazeologiyayı dar mənada qəbul edənlərdir. Onların fikirlərinə görə atalar sözləri və məsəllər frazeologiyanın tərkib hissəsinə aid edilməməlidir. Bu qrupa N.N.Amasova, A.B.Babkin, V.V.Vinoqradov, V.V.Yukov, A.İ.Smiritski və digərlərini göstərmək olar.

Bu dilçilərdən daha çox diqqəti cəlb edən H.H.Amasovanın fikirləridir. Onun fikrinə görə əksər tədqiqatçılar müstəqil cümlə xüsusiyyətlərini özündə nümayiş etdirən, obrazlı, qiymətləndirici, didaktik mənalı və xarakterizəedici məzmunu xas olan atalar sözlərini frazeologiyaya daxil edirlər. Lakin H.Amasova bu fikrin düzgün olmadığı qənaətinə gəlir. Tədqiqatçıya görə, atalar sözlərinin frazeoloji vahidlərlə sadəcə bir neçə oxşar tərəfləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- a) onlar dildə hazır şəkildə mövcud olurlar
- b) tərkib hissəsinə təşkil edən komponentləri ayrılıqda müstəqil leksik mənaya malikdirlər
- c) Leksik tərkibləri sabit olub dəyişməzdir
- d) onların əksəriyyətinin məzmunu anlaşıqlı deyil
- e) onların ifadə etdiyi məna həm mənəvi, həm də məcazi səciyyə daşıyır.

Bundan başqa xalqın yerləşdiyi ərazi, habelə onun flora və faunası, məişət məsələləri, davranış, əxlaq və sosial-mədəni vəziyyəti də atalar sözlərində əks olunur. Eyni zamanda bu janr şifahi xalq ədəbiyyatının fəlsəfi dayaqını təşkil edir.

Atalar sözləri - məna cəhətdən cilallanmış, quruluş baxımından sadələşmiş sintaksəmlər əmələ gətirə bilər. İstər Azərbaycan istərsə də ingilis xalqının qədim dövrlərdən bu günə kimi olan məişətinin bütün sahələrinə dair atalar sözlərinə rastlaşmaq mümkündür. Atalar sözləri düşündürücü, tərbiyəedici, nəsihətamiz və təsiredici kimi müsbət xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Onların arasında fitonim və zoonimlər işlənən atalar sözləri də geniş yer tutur. Qeyd edək ki, zoonim tərkibli ingilis atalar sözləri üçün yüksək semantik və üslubi xüsusiyyətlər xarakterikdir.

İnsanların əməyə olan sevgisini əks etdirən və zəhmətkeş olmağı aşılayan atalar sözləri: *He that would have eggs must endure the cackling of hens* = könüllü balıq istəyənin quyruğu suda gərək; *No bees no money, no work no money* = işləməyən dişləməz; *Feather by feather goose is plucked* = səbir hər şeyin dərmanıdır və s.

Müxtəlif atalar sözlərində insanların yüksək səriştəsi, ağılı, biliyi alqışlanır: *zeal without knowledge is a runaway horse* = ağıl hər şeydən üstündür; *the dog that rots about finds a bone* = axtaran tapar və s.

İnsanların çoxillik həyat təcrübəsini əks etdirən atalar sözləri: *A bird in the hand is worth two in the bush* = soğan olsun nağd olsun; *Care kills the cat* = Fikir insanı qocaldır; *Curst cows have short horns* = Tanrı bilir dəvəyə niyə qanad vermir; *Old birds are not caught with chaff* = Qoca qurd tələyə düşməz.

Atalar sözləri və məsəllər vasitəsilə təkcə müsbət keyfiyyətləri deyil həm də mənfi cəhətləri də obrazlı və təsiredici formada əks etdirir (nankorluq, naşükürlük, lovğalıq, işsizlik, acgözlük, tamahkarlıq və s.)

Atalar sözləri və məsəllərdə avara, işsiz və tənbel insanlar qınaq obyektinə çevrilir (8, səh.255). A cat in gloves catches no mice = halva deməklə ağız şirin olmaz; a lazy sheep thinks it's wool heavy = tənbel ata quyruğu da ağırlıq edir; tortoise wins the race while the hare is sleeping = yatan aparmaz yetən aparar; the early bird gets the late one's breakfast = fəraş quş qurd tutar; the cat eats fish but doesn't wet its feet = nə yoğurdum nə yaptım hazırca kökə tapdım; if you swear you will catch no fish = dua oxumaqla donuz darıdan çıxmaz və s.

Özünü tərifləyən, lovğalanan insanlar atalar sözlərində tənqid edilir: count your chickens before they are hatched = cücəni payızda sayarlar; every ass likes to hear himself bray = cırcırma elə bilir ondan gözəl oxuyan yoxdur; first catch your hare, then cook him = arxı hoppan sonra "hop" de; catch the bear before you sell the skin = at almamış tövlə tikməzlər.

Tamahkarlıq, azgözlük kimi mənfi keyfiyyətlər pislənir: too much pudding will choke the dog = artıq tamah baş yarar; the dog that puts up many hares kills none = çox istəyən azdan da olar, one cannot run with the hare and hunt with the dogs = dovşana qaç, taziya tut demək.

Atalar sözlərində həmçinin insanlar naşükür olmamağa dəvət olunur və nankorluq qınanılır: honey is not for the ass's mouth = eşşək nə bilir zəfəran nədir; don't look a gift horse on the mouth = bəy verən atın dişinə baxmazlar, if you agree to carry the calf, they will make you carry the cow = Allah verdikcə bəndə gümana gələr.

Səfeh, axmaq insanlar atalar sözləri vasitəsilə gülünc obyektinə çevrilirlər: if the ass brays at you, don't bray at him = abırını gözlə abırsızdan; all asses wag their ears = bütün səfehlər özlərini ağıllı sanır; jest with an assortment and he will flap you in the face with his tail = dəliyə dəymə başına daş yağdırar.

İngilis dilində atalar sözlərinin başlıca semantik cəhətlərindən biri onun təkmənalılığıdır.

İngilis dilində bir sıra atalar sözlərinə rast gəlinir ki, onların zoometaforik komponentləri bir digər zoonimik variantlarla əvəz edilə bilər. Məsələn: there are more ways killing the dog than cooking it with the bone (məqsədə çatmağın yolları çoxdur) atalar sözündəki "dog" zoonimini "cat" sözü ilə dəyişsək eyni semantik mənə əldə olunur; və ya the scalded cat (dog) fears cold water (qaynar südlə yanan qatığı da üfürər). Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək: fine feathers make fair fowls (fine birds) - gözəllik ondur, doqquzu dondu.

Bəzi atalar sözlərinin tərkibindəki komponentlərin təkrarlanması vasitəsilə mənə daha da qüvvətləndirilir: No bees, no honey, no work no money = işləməyən dişləməz; love me love my dog = itə sahibinə görə hörmət edərlər; he that will steal

an egg will steal an ox - bu gün yumurta oğurlayan sabah toyuğu oğurlar; if you sell the cow, you sell your milk too = inəyi satıb çətisini axtarır; like cow like calf = anasına bax qızını al. (8, səh.269-270)

Atalar sözlərinin əksəriyyəti kvantitativ variantlara da malikdir. Belə ki, bu qəbildən olan atalar sözlərinin variantında onun komponentlərindən biri və bir neçəsi ixtisas edilir: First catch your hare then cook him = first catch your hare (arxı hoppanmamış "hop" demə = əvvəl arxı hoppan) (8, səh.253).

Atalar sözləri quruluşuna görə sadə (Every dog has his own way - Hər aslanın öz dövranı var) və mürəkkəb strukturlu (when the fox preaches beware the geese) ola bilər. Sadə cümlə formasında olan atalar sözlərində mübtəda ismi zoometaforizm olur (all cats are grey in the dark - gecə bütün pişiklər bozdur). Lakin çox az hallarda atalar sözü əmr cümləsi şəkilində işlənir ki, burada mübtəda formal olaraq çıxış edir. (Əslində zoometaforizm tamamlıq vəzifəsində olur: Love me, love my dog - itə sahibinə görə hörmət edərlər) (7, səh.141).

Dildə yer alan atalar sözlərinin bütün quruluş növləri zoonim mənşəli ola bilər: a)sadə cümlə: birds like it's own nest – hər quşa öz məskəni şirindir b) mürəkkəb cümlə: Catch the bear before you sell his skin – Arxı hoppan sonra “hop” denən və s.Zoonim səciyyəli ingilis atalar sözləri bütün atalar məsəli fondunun ümumi qaydalarına və semantik üslubi keyfiyyətlərinə mənsubdur. Nümunələri gözədən keçirək:

There is a black sheep in every flock - Meşə çaqqalsız olmaz

All cats are grey in the dark - Gecə qara cücə qara

Each birds loves to hear himself sing - Heç kim öz ayrına turş deməz

övcüddür ki, onlar çox az hallarda danışiq dilində istifadə edilir. Bu qəbildən olan atalar sözləri əsasən ədəbi dil üçün xarakterikdir və danışiq dilində nadir hallarda təsadüf edilir. Məsələn:

Fine feathers make fine birds - Gözəllik ondur, doqquzu dondur

Nothing falls into the mouth a sleeping fox - İşləməyən dişləməz

Pigs, like poets, are never appreciated until dead - donuzlar da şairlər kimi ölümündən sonra qiymətləndirilirlər

A black hen lays a white egg - Ağ ayrıni itə tökərlər, qara kişmiş cibə

While the grass grows the horse starves - ölmə eşşəyim, yaz gələr yonca bitər

Zoonimlər kimi fitonimlər də atalar sözlərinin formalaşmasında yaxından iştirak edirlər:

Don't judge a tree by its bark.

An apple doesn't fall far from the tree

A rotten apple spoils the barrel.

Zoonim və fitonim mənşəli atalar sözləri quruluş baxımından sadə (A black hen lays a white egg - Ağ ayrıni itə tökərlər, qara kişmiş cibə; An apple doesn't fall far from the tree - Alma ağacının dibinə alma düşər) və

mürəkkəb strukturlu (While the grass grows the horse starves - Ölmə eşşəyim, yaz gələr yonca bitər) ola bilər. Sadə cümlə halında olan atalar sözlərində mübtəda həmişə ismi zoometaforizm kimi təzahür edilir. (All cats are grey in the dark - Gecə qara cücə qara). Sadəcə çox az hallarda atalar sözlərinin əmredici mənada işləndiyini görürük. Belə ki, burada mübtəda formal funksiya daşıyır (zoometaforizm əslində tamamlıq vəzifəsində çıxış edir - Love me, love my dog - iti sahibinə görə sayarlar) (9, səh.261).

İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb strukturlu atalar sözləri frazeologiyanın əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Mürəkkəb strukturlu atalar sözləri tabeli və tabesiz quruluşda təzahür edə bilər. Tabesiz quruluşlu atalar sözlərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri onlarda çox vaxt paralellik müşahidə edilməsidir. Bu cür atalar sözləri üçün tərkibindəki komponentlərdən ikincisinin və ya bəzən də hər ikisinin yarımçıqlığı, natamamlığı atalar sözünün ümumi mənasına görə tamamlanır. Məsələn; Give a dog bad name and hang him - Eyibsiz gözəl olmaz; March comes in like a lion and goes out like a lamb - Mart girdi dərd girdi, mart çıxdı dərd çıxdı və s.

Struktur əlamətlərinə, qrammatik mənasına, intonasiya və bağlayıcıların xüsusiyyətlərinə əsasən tabesiz mürəkkəb cümləli atalar sözlərinin komponentləri arasında müəyyən mənə əlaqələrinə rast gəlinir (9).

Qarşılaşdırma-güzəşt əlaqəli atalar sözlərində qarşılaşdırma həm mübtəda və xəbər arasında (honey is sweet, but the bee stings - Üstü bəzək içi təzək; The dog barks but the caravan goes - İt hürər karvan keçər), həm də mübtəda və zərflilər arasında (argues come on horseback but goes away on foot - Hayla gələn vayla gedər) və s. özünü göstərə bilər.

Ardıcılıq əlaqəli atalar sözlərində eynicinsli hadisə və faktlar sadalanır və aralarında müəyyən bir ardıcılıq zənciri müşahidə edilir. Ardıcılzamanlı atalar sözləri ayrı-ayrı tərkib hissələri və (and) bağlayıcısının iştirakı ilə formalaşmış olur. Məsələn; Set a beggar on horseback and he will ride to the devil - Üz verərsən astar da istər.

Zaman əlaqəli atalar sözlərində ayrı-ayrı həmcins fakt və hadisələrin eyni zaman müddətində reallaşdığı əks olunur. (The cat would eat a fish and would not wet her feet; Two dogs fight for a bone and the third runs away - Nə yağurdu, nə yaptı hazırca kökə tapdı) və s.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən də aydın olur ki, tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşuna malik atalar sözləri struktur növ baxımından daha rəngarəng və zəngindir. Bu quruluşda olan atalar sözlərində zoometaforizm həm mübtəda, həm tamamlıq, həm də digər fərqli vəzifələrdə çıxış edə bilər. (4, A. Hacıyeva, "Zoometaforizmlər, səh 110)

**Фитонимы и зоонимы, используемые в пословицах и поговорках
Турабова Айнура**

Резюме

Зоонимические фразеологизмы в обоих языках составляют особый пласт как в английском, так и в азербайджанском языках. С помощью фразеологизмов состоящих из зоонимов и фитонимов, можно выразить отрицательные или положительные качества людей, их поведение образ жизни отношения к обществу и друг к другу, а также к различным явлениям природы. Дословный перевод зоонимов и фитонимов на азербайджанский язык невозможен. В данном случае это приобретает нереальный, нелепый смысл. Являясь самостоятельными коммуникативными единицами пословицы могут выражать различные смысловые значения и иметь простые сложноподчиненные, а также самостоятельные структуры предложений. В пословицах содержащих зоонимы в простых по структуре предложениях зооним часто употребляется в функции сказуемого, а сказуемое имеет формальную характеристику. В пословицах со сложной структурой предложений зооним может выступать как роли сказуемого, так и в роли дополнения.

Ключевые слова: пословицы зоонимического и фитонимического происхождения, фитонимы и зоонимы, зоометафорические компоненты, зоонимические варианты.

**PHYTONYMS AND ZOONYMS USED IN PROVERBS
AND SAYINGS**

Summary

Key words: proverbs with zoonyms and phytonyms, phytonyms and zoonyms, zoometaforik components, zoonomical optins

Zoonymical phraseological units in both languages constitute a special layer in both English and Azerbaijani. It is possible to express negative or positive qualities of people, their behavior, lifestyle, relationships to society and each other, as well as various natural phenomena through phraseologisms consisting of zoonyms and phytonyms. It is not possible to translate zoonyms and phytonyms literally into Azerbaijani. In this case, it takes on an unrealistic, ridiculous meaning.

Since phraseological units reflect the customs and traditions of each people, their national color, and their specific lexical and grammatical forms in the language system, such expressions are often incorrectly translated into Azerbaijani. Independent communicative units, proverbs can express different semantic meanings and have simple and complex –subordinate and independent sentence structures. In proverbs containing zoonyms in simple sentence structures, the

zonyms is often used in function of a predicate ,and the predicate has a formal characteristic. In proverbs with complex sentence structures,the zoonim can act as both predicate and a complement.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasquliyev T. İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca-rusca qarşılıqları, Bakı, Elm, 1981
2. Adilov M.İ., Azərbaycan zoonimləri haqqında - ADU-nun "Elmi əsərlər"i (Dil və ədəbiyyat seriyası), Bakı 1979, N:2, səh 14-20
3. Əlizadə Ə. Azərbaycan atalar sözü və zərbi məsəllərin leksik-semantik xüsusiyyətləri , Bakı, 1980
4. Hacıyeva A.K. İngiliscə-Azərbaycanca zoometaforik frazeoloji lüğət. Bakı. Nurlan, 2004
5. Səmədova D. Azərbaycan və ingilis atalar sözlərinin tipologiyası, Bakı, Nurlan 2007
6. Yusifov G. Azərbaycan atalar sözlərinin leksik üslubi xüsusiyyətləri, 1969
7. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Ленинград:Изд-во ЛГУ, 1963, 207 с.
8. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М., 1972, 287 с.
9. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1986, 396 с.
10. Arnold V. The English word. Moscow, 1986.
11. Gayibova M.T., Jafarova L.M., Stylistic of the English Language, Baku, Science and Education, 2007, 125 p
12. Hacıyeva A. Contrastive Lexicology, Baku, Science and Education, 2013, 211 p
13. Marchand H. The categories and Types of Present - day English Word Formation. Munchen, 1969.
14. Oxford Dictionary of English Proverbs, London, 2000, 333 p
15. Picture Dictionary. Baku, 1991.
16. Smith L.P. Words and Idioms, London, 1948, 136 p
- İstifadə olunmuş internet saytları:
17. www.encyclopedia.com
18. <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=trees>
19. <https://www.phrases.org.uk/meanings/animal-phrases.html>

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Sevinc Səlimova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.**